

גלן ו' באוארסוק

אימפריות מתנגשות בשלהי העת העתיקה

במת ירושלים להיסטוריה על שם מנחם שטרן

המערכת

יוסף קפלן (יו"ר), אורה לימור, שולמית שחר

א. קרלו גינצבורג: היסטוריה, רטוריקה, הוכחה

ב. אנתוני ד' סמית: האומה בהיסטוריה

ג. פיטר בראון: עוני ומנהיגות באימפריה הרומית המאוחרת

ד. נטלי זימון דייוויס: מתנות בצרפת של המאה השש עשרה

ה. פרגוס מילר: הרפובליקה הרומית בראי ההגות המדינית

ו. סנג'יי סוברהמניום: שלוש דרכים להיות זר

ז. היינץ שילינג: אירופה אחרי הרפורמציה: דינמיקה של תמורות

ח. גלן ו' באוארסוק: אימפריות מתנגשות בשלהי העת העתיקה

גלן ו' באוארסוק

אימפריות מתנגשות בשלהי העת העתיקה

תרגמה מאנגלית
צילה אלעזר

החברה ההיסטורית הישראלית
ירושלים

תוכן העניינים

7	אלברט א' באומגרטן: פתח דבר
13	גדעון אבני: פתח דבר למהדורה העברית
	אימפריות מתנגשות בשלהי העת העתיקה
17	הקדמה
	פרק ראשון
19	ביזנטיון, אתיופיה, והממלכה היהודית בדרום ערב
	פרק שני
37	כיבוש ירושלים בידי הפרסים
	פרק שלישי
51	מתנתו של הרקליוס לאסלאם – מותה של האימפריה הפרסית
	נספחים
	נספח ראשון:
69	גלן ו' באוארסוק: חצ'רמות בין פרס לביזנטיון
	נספח שני:
81	גלן ו' באוארסוק: נונוסוס והדיפלומטיה הביזנטית בערב

	נספח שלישי:
	גדעון אבני: הכיבוש הפרסי של ירושלים (614 לספירה) –
91	הערכה ארכאולוגית
109	הערות
	מפתחות
133	מפתח שמות
136	מפתח עניינים

פתח דבר

אלברט א' באומגרטן

את ההרצאות המתפרסמות בספר זה נשא גלן ו' באוארסוק, פרופסור אמריטוס להיסטוריה של העת העתיקה במכון ללימודים מתקדמים בפרינסטון, בסדרת ההרצאות בהיסטוריה של שנת 2011 שהתקיימה במסגרת "במת ירושלים להיסטוריה על שם מנחם שטרן" ולזכרו.

במהלך חמש עשרה הסדרות האחרונות של הרצאות אלה בירושלים העמקנו – אנחנו, הקהל בירושלים, ואחר כך קוראי הגרסאות שראו אור בכתב – בהיסטוריה של אירופה והמזרח לאורכה ולרוחבה. לא במקרה, רק מרצים מעטים בסדרה בחרו בנושאים שהיו קרובים לסוגיות שעמדו בלב תחום המחקר של פרופסור שטרן; והנה, בהרצאות שנעסוק בהן השנה, אנו חוזרים אל נושא הקרוב יותר לתרומתו העיקרית של שטרן למחקר: לרבים מן המחברים בני העת העתיקה, שבאוארסוק עוסק בהם בהרחבה במחקריו, שמור מקום גם באסופה של שטרן "מחברים יוונים ולטינים על יהודים ויהדות". הקיסר יוליאנוס הוא הבולט בין המחברים הללו.

את הערות ההקדמה שלי להרצאות הבאות אני מבקש לחלק לשלושה חלקים. החלק הראשון יהיה סקירה קצרה מאוד של הקריירה האקדמית של פרופסור באוארסוק; אחריו אציע דיון ארוך יותר על כמה מתרומותיו המחקריות העיקריות; ולבסוף, אוסיף כמה מילים שמטרתן להכין את הבמה לדפים הבאים, שבהם ידבר באוארסוק בשם עצמו.

קריירה אקדמית

גלן ווארן באוארסוק הוא כיום פרופסור אמריטוס להיסטוריה של העת העתיקה במכון ללימודים מתקדמים בפרינסטון, לאחר שנמנה עם הסגל הקבוע של המכון בין השנים 1980–2006. בשנים 1962–1980 היה באוארסוק פרופסור ללימודים קלסיים באוניברסיטת הארוורד.

"במת שטרן" היא רק אחת מסדרה ארוכה של פעילויות אקדמיות חשובות שאותן נשא, ביניהן "הרצאות ז'רום" (Jerome) במישיגן ו"הרצאות

סאת'ר (Sather) "בברקלי, אם לציין רק שתיים מן הדוגמאות הנודעות ביותר – סדרות של הרצאות שגם הניבו שניים מספריו החדשניים והמקוריים ביותר, שבהם אעסוק בהמשך.

תרומה

בהכנה להקדמה קצרה זו, קראתי ושנתי בכמה וכמה מספריו של באוארסוק. בתוך כך נתתי את דעתי להגדרה הבסיסית ביותר של מקצועו של ההיסטוריון, כפי שניסח אותה כריסטופר היל (1912–2003), שנמנה עם טובי החוקרים של אנגליה במאה השבע עשרה. באחד מספריו האחרונים כתב היל:

אני זוכר את ההתפעלות שמילאה אותי כשקראתי, בגיל שנוח להתרשם בו, את מה שכתב ט"ס אליוט על אמנות המשורר: "תודעתו של משורר... משלבת תמיד התנסויות שונות ונבדלות. האדם מן השורה... מתאהב, או קורא את שפינוזה, ובין שתי ההתנסויות האלה אין שום קשר, וגם לא בין לבין רעש מכונת הכתיבה או לריח של בישול; בתודעתו של המשורר יוצרות התנסויות אלה תמיד שלמויות חדשות"... היסטוריה טובה – יצירתית – דומה לשירה רטרופקטיבית. היא עוסקת בחיים כפי שהיו – ככל שיש לאל ידנו לשחזר אותה.¹

לדבריו של היל, יצירת שלמות חדשה מתוך איך-ספור עדויות מסוגים שונים ונפרדים לכאורה היא מהות עמלו של ההיסטוריון. מטרתו של ההיסטוריון היא להבין כיצד חיו אנשים בעבר, ובמה היו רגישויותיהם שונות מאלה שלנו; וכדי להגיע למטרה זו ברמה הגבוהה ביותר נדרשות, לדעת היל, מיומנויות יוצאות דופן, שהראשונה שבהן היא בקיאות מופלגת בכל הסוגים האפשריים של המקורות הרלוונטיים. וכאילו אין די באתגר זה, ההיסטוריון חייב להיות מבורך גם במגע הקסם של משורר, שילכד את המידע הזה לכלל שלמות חדשה.

לתובנה שלי בדבר עבודתו של באוארסוק – תובנה שבסיסה בדבריהם של היל ואליוט – מצאתי אישור בכותרת של אסופת המאמרים שראתה אור לאחר הכנס שהתקיים לרגל פרישתו של באוארסוק לגמלאות

מהמכון ללימודים מתקדמים בשנת 2006: T. Corey Brennan and Harriet I. Flower (eds.), *East & West: Papers in Ancient History Presented to Glen W. Bowersock* (2008), ובמיוחד בפרק ההקדמה לאסופה, שכתב אלדו סקיאבונה (Schiavone). סקיאבונה שאל את הכותרת להקדמתו לאסופה מספרו של א"מ פורסטר "אחוזה האוורד", וקרא לה "Only Connect" ("רק לחבר"). ואמנם, כפי שסקיאבונה פירט ואני אישית שמח להעיד, באוארסוק הוא אמן החיבור של חוקרים מכל העולם זה עם זה ועם עבודותיהם – מתווך סמכותי ובעל יוקרה, שאליו יכולנו תמיד לפנות ולעזרתו נודעה לא פעם חשיבות מכרעת.

ואולם, זוהי רק תחילתו של הסיפור שאני מבקש לספר. החיבורים והשלמויות החדשות הללו מלווים את פעילותו האקדמית של באוארסוק לכל אורכה, ואת פרסומיו – 379 ספרים, סקירות של ספרים ומאמרים, נכון לעת כתיבת הקדמה זו² – מן הראשון ועד לאחרון שבהם. ספרו הראשון, *Augustus and the Greek World* (1965), שפך אור על אופני שילובה של אתונה באימפריה הרומית והכשיר את הקרקע למחקרים רבים נוספים בנושא. הבקאות שהתגלתה בעבודה הזאת הייתה מדהימה, ומחקרים פרסופוגרפיים מפורטים שעסקו בקריירות של יוונים בהקשר של רומא האוגוסטינית רדפו זה את זה. בסופו של דבר, באוארסוק מתאר בספרו את האינטרסים המשותפים שנוצרו בין המעמדות הגבוהים בערים היווניות ובין האימפריה, וגורס כי בצעדים הממולחים ומרחיקי הראות הללו דחה אוגוסטוס בשלוש מאות שנה את הקרע בין מערב למזרח. מתוך כך נוצר קשר הדדי, או איוון, שהולך למיזוג שתואר יפה פְּיוֹנִיּוֹת בסגנון רומי – אתונה בתוך רומא.

בחלק ניכר משני העשורים האחרונים, ועל בסיס היסודות שהונחו ב־*Augustus and the Greek World*, התמקד באוארסוק בגמישות תרבותית, בגבולות שהיו הרבה פחות קשוחים מכפי שאפשר היה לדמיין. דוגמה אחת מתוך "Fiction as History", נושא הרצאותיו בסדרת Sather Classical Lectures בשנת 1994,³ ממַצָּה את הטענה העיקרית:

בְּדִיוֹן, ואולי בדיון לבדו, מציין את היעלמות הברבריות כאמצעי קונספטואלי לקביעת עליונותה של התרבות היוונית-הרומית. אמת המידה הנושנה של ההלניזם התפרקה במאות השנייה והשלישית, ובכך פינתה דרך

לסוג חדש של הלניזם, שהיה יכול למעשה לאמץ חלק ניכר ממה שהיה לפני ברברי.

באוארסוק איחד ללא הרף שלמויות חדשות, חיבר אלמנטים נפרדים לכאורה לכלל הבנה תרבותית. ועוד, מתוך "Fiction as History": "הסיפורים על ישו שימשו השראה לפוליטיאסטים ליצירת סוגה חדשה לגמרי, שאנו יכולים לכנותה 'כתבי קודש רומנטיים'; והם זכו לפופולריות כה רבה עד שהנוצרים, בתורם, שאלו אותם בחזרה".⁴ התרבות הפגנית והתרבות הנוצרית הגיבו זו לזו, ולא תמיד בסגנון פולמוסי.

אין תמה אפוא, שבתיאור ובהערכה של ההלניזם בשלהי העת העתיקה הדגיש באוארסוק כי ההלניזם של אותה תקופה "לא היה בהכרח אנטיזה של המסורות המקומיות של ילידי המקום; אדרבה, הוא המציא להן דרך חדשה ורהוטה יותר להשמיע את קולן", כפי שהוא כתב ב-"Hellenism in Late Antiquity", סדרת הרצאות ז'רום בשנת 1989;⁵ ועוד, מאותו ספר: "בשפה, במיתוס ובתמונה, היא (=תרבות יוון) המציאה את האמצעים לביטוי רהוט יותר ומוכן מבחינה אוניברסלית של מסורות מקומיות".⁶ ולבסוף, לדברי באוארסוק, ההלניזם בשלהי העת העתיקה הכיל פולחנים מקומיים, "חיק וואף שינה את טקסי הדת המקומיים, בלי למחוק את אופיים המקומיים".⁷ באוארסוק טען שכך היה הדבר אפילו במצרים של שלהי העת העתיקה. ההלניזם נתפס עכשיו בתור החוליה המקשרת עם העבר המצרי, וגישה חדשה זו מחליפה את התפיסה הקודמת בדבר ההתנגדות המצרית העזה לזרים.

אם להביא דוגמה נוספת של "רק לחבר", כבר ציינתי שבאוארסוק אינו רואה בנצרות את הגורם האולטימטיבי לנפילת רומא (אם הייתה בכלל "נפילת רומא"). אדרבה, הוא מוצא בסיס תרבותי משותף, שבמסגרתו חברו לא פעם המאורות האינטלקטואליים המובילים של שני הצדדים, הפגני והנוצרי, למדו יחד וראו את העולם במונחים פחות או יותר דומים. הוא טוען בתוקף שהיה קיים איזון דתי בארץ ישראל, והנוצרים שבה נהגו לעסוק ואף לתמוך בכתות ובפולחנים שהיינו מגדירים בתור פגניים. באוארסוק מזכיר לקורא את אופיין הרעוע והבלתי ברור של האמונות הדתיות בעת ההיא, ונראה שבאופן אישי הוא רוחש מידה רבה של אהדה לזמנים ההם שהוא מתאר, שהתאפיינו בסובלנות והיו שלווים יחסית. בעמוד האחרון

של ספרו *Mosaics in History* (2006) הוא כותב: "הקוהרנטיות והסובלנות בעולם השונה הזה הן ההסבר לשלום העמוק שרוב ארץ ישראל, סוריה ועבר הירדן נהנו ממנו במשך מאות רבות. המצב במזרח התיכון בשלהי העת העתיקה היה מעין נס, שכמותו לא נראה שוב באזור הזה".⁸ כמו כן, נוכח חוסר הוודאות הכרוך בפסיפס לוד ובכמה מן החידות העולות ממנו, סיכם באוארסוק, באחד המאחרים שבפרסומיו הרבים: "ההתבוננות בפסיפס נעימה כל כך עד כי אנחנו יכולים לחיות עם חוסר הוודאות הזה, בדיוק כשם שתושבי לוד העתיקה חיו ודאי בעת שדתות המקום, לרבות הפוליתאיסטיות, השתמשו בחופשיות זו בדימוייה של זו ובמשך זמן מה דרו בכפיפה אחת, בשלום".⁹

לסיכום, במשך עשרות שנים אילצו ממצאים ארכאולוגיים – יותר מכול, פסיפסים – את החוקרים לחשוב מחדש על היחסים בין היהדות בארץ ישראל ובין התרבות הגדולה יותר שהקיפה אותה. בעשורים האחרונים עומדים החוקרים על דעתם, שעלינו גם לחשוב מחדש על "היפרדות הדרכים" בין היהדות לנצרות. הם מזכירים לנו שוב ושוב, שעלינו להימנע מלקרוא מקורות קדומים כאילו הללו כבר היו יצירות להבדלים שרק יתחדדו ויובלטו במשך הזמן. "היפרדות הדרכים", טוענים עמיתינו בתוקף, הייתה הדרגתית ומורכבת ביותר. באוארסוק, כפי שניסיתי להבהיר בסיכום כמה מן העיקרים החשובים בעבודתו, מבקש לשכנע אותנו שגם "היפרדות הדרכים" בין הנצרות לפוליתאיזם לא הייתה כה פשוטה כפי שאולי סברנו פעם. כל שלוש הרגליים של המשולש הפוליתאיסטי-היהודי-הנוצרי נראות עתה הרבה פחות יציבות, נוקשות ומוחלטות. העדויות בדבר התרבות המיוגנת של המזרח הקרוב הביזנטי מסבכות כל סכמה פשוטה המנסה להסביר את הקשרים בין אמונות, קבוצות נוצריות, פוליתאיסטים, יהודים ואימפריות.

ההרצאות בסדרה זו עוסקות ב"אימפריות מתנגשות". כפי שצינתי בתחילתה של ההקדמה הקצרה הזאת, אני משאיר לפרופסור באוארסוק את פירוט הנושאים, התמונות, העדויות והצגת הדברים. לנו, הקהל בירושלים, ובעת גם לקורא, לא נותר אלא ליהנות מלימוד השלמויות החדשות והקשרים החדשים, כפי שיתוארו בדפים הבאים.

פרק ראשון

ביזנטיון, אתיופיה והממלכה היהודית בדרום ערב

באמצע המאה הראשונה לספירה, כאשר פליניוס הזקן, איש האשכולות והאנטיקוור, סקר את הערים במזרח הקרוב בכרך החמישי של "תולדות הטבע" שלו (NH 5.88), הוא ציין כי האמפּוּריון (מרכז הסחר) הגדול במרכז סוריה, בנווה המדבר תדמור (Palmyra), היה ממוקם בין שתי אימפריות אדירות: "inter duo imperia summa Romanorum Parthorumque". כלומר, הוא שכן בשטח שבין האימפריה הרומית לאימפריה האיראנית של הפרתים. תחום שלטונה של רומא הגיע במזרח עד מעט מעבר לדמשק, ואילו שלטון הפרתים במערב הרחיק עד לגדה הימנית של נהר הפרת. ואולם בשנת 224 לספירה פינתה האימפריה הפרתית את מקומה לאימפריית הסַסַנִים, שביקשו להחיות את האימפריה הפרסית הגדולה של האחמֶנִים. רק כמאה שנים לאחר מכן העתיק קונסטנטינוס את בירת האימפריה הרומית לביזנטיון וקרא לה על שמו, קונסטנטינופול; אולם העיר נודעה עד מהרה בשם רומא החדשה, או השנייה, או פשוט רומא, ולכן במזרח הים התיכון נקראו המושלים והחיילים ששלטו באימפריה זו "רומאים".¹

עם זאת, חרף התהפוכות הכבירות הללו, העימות בין מעצמות העל, שאותו תיאור פליניוס הזקן בתמציתיות כזאת במאה הראשונה, נותר ביסודו ללא שינוי. במאה הרביעית כמו במאה הראשונה, ואף שהייתה עכשיו חלק מפרובינציה ביזנטית ובית לחיל משלוח של ליגיון, עיניה של העיר תדמור היו עדיין נשואות אל שתי אימפריות גדולות: במערב – של הרומאים או הביזנטים, ובמזרח – של האיראנים, בעת ההיא הפרסים הסַסַנִים.

כבר במאה השלישית חדרו הססנים למערב דרך סוריה ואסיה הקטנה בשלוש פלישות הרסניות. החורבן שזרעו צבאותיהם בשטח הותיר פצע פתוח בתודעתם של הרומאים בעת ההיא, ולתבוסתם הצבאית נוספה ההשפלה הגדולה מכול – נפילת ולריאנוס קיסר רומא בשבי הפרסים בקיץ 260. גם לאחר שהרומאים הביזנטים תפסו את השלטון בארצות מזרח הים התיכון, נותרה פרס אִיוֹם ויריב עוצמתי כבעבר. העימות בין שתי המעצמות הגדולות הללו אף החריף בעקבות התנצרותו של קונסטנטינוס וכינונו של

שלטון מונותאיסטי בביזנטיון, בעוד הדואליזם של הזורואסטריזם הפרסית עומד בעינו.

קנאות דתית בשני הצדדים הציתה מחדש את השאיפות והאיבות שבין שתי האימפריות. הטבע הכתיב זה מכבר את האזור הגאוגרפי העיקרי שהיה מוקד העימות בין פרס לרומא, כפי שזיהה אותו פליניוס: שטח המריבה השתרע בין הים התיכון לבין נהר הפרת, שציין את גבול הממלכה הססנית, שבירתה הייתה קטסיפון שבמסופוטמיה. במזרח הקרוב כלל השטח שבמחלוקת את סוריה הגדולה, ארץ ישראל, עבר הירדן, אנטוליה, וכן את הממלכה הנוצרית המתהווה של ארמניה.

במאה החמישית מצאו הביזנטים והפרסים דרכים חדשות ומתוחכמות יותר לאתגר אלה את אלה ולרכוש בעלי ברית לשליטה ולדתותיהם. המחלוקת הפנימית שהתגלעה בקרב הנוצרים אחרי ועידת כלקדון בשנת 451 סיבכה מאוד את תפקידם של הרומאים בביזנטיון, אף שהכלקדונים והמונופיזיטים יכלו ללא ספק לאחד כוחות בעת הצורך, ואף עשו זאת מדי פעם בפעם. ואולם בשלהי העת העתיקה נוצרו גם הזדמנויות חדשות לכריתת בריתות. ביזנטיון ופרס כאחת מצאו תועלת גדלה והולכת בהענקת תמיכה לעמי חסות באזורי שוליים, שאליהם היה אפשר להרחיק את הסכסוך שבין מעצמות העל. בריתות מסוג זה היו שונות לגמרי ממנהגה של האימפריה הרומית לטפח מלכים בני חסות, או "קליינטים", בנסיכויות זעירות.² במזרח הקרוב של שלהי העת העתיקה היו שבטים נוודים למחצה, ששליטיהם רבי השפעה חשבו לעיתים את עצמם למלכים, אך בעצם היו שונים מאוד מן המלכים בעבר.³ מנהיגיו של שבט הג'אפנידים, הידועים בשם ע'סאנים, חברו אל קיסר ביזנטיון והקנו לו בכך השפעה בסוריה, בארץ ישראל ובצפון ערב, בהתאם לאתרי ההתיישבות המשתנים של משפחות השבט. מנהיגי שבט הנסרידים, שנודעו בשם ל'ח'מידים, טיפחו קשרים עם פרס וסייעו בכך לחדירה ישירה של השפעה ססנית לחצי האי ערב.

על אף כל זאת, שום סכסוך גלוי לא התגלע בין שתי מעצמות העל באזורים הללו עד שערביי חימר, בחלקו הדרום-מערבי של חצי האי ערב, סיפקו את הזרז שהכניס לאזור את האימפריה הביזנטית והאימפריה הפרסית, כמו גם את האימפריה הקטנה יותר, אך המתפשטת, של אתיופיה. גל של שאפתנות אימפריאליסטית נפוצה גאה בעוצמה משני צידי הים

ביזנטיון, אתיופיה, והממלכה היהודית בדרום ערב

האדום, והוא פותח לנו חלון – לא מוכר, אך בעל משמעות רבה ביותר – אל התקופה של שלהי העת העתיקה בכללותה.⁴

שאיפותיה האימפריאליסטיות של אתיופיה בחצי האי ערב הציבו, כפי שהתברר, יריב ראוי להתפשטותם של ערביי חימ'ר באזור. הן פרס הן ביזנטיון לא יכלו להתעלם מן האימפריות המתפתחות בשוליים של עולמן; ועל כן היו להתרחשויות בערב במאה השישית השלכות דרמטיות על ארץ ישראל וסוריה במאה הבאה, כאשר נולדה אימפריה חדשה נוספת, תוצר של דת חדשה – האסלאם.

בתקופה שבין ראשית המאה השלישית לשנת 270 עמד המלך הפגני (הנגוס) של אתיופיה בראש צבא, שתפס חלקים מדרום-מערב חצי האי ערב.⁵ לא ברור מדוע הגיעו לשם האתיופים וכיצד הם היו מאורגנים, וכן איננו יודעים מדוע הם עזבו את חצי האי סביב שנת 270, ובכך החזירו למעשה את השליטה בטרטוריות של שבא וחימ'ר לבני המקום; אך עד מהרה הופיעה מתוך הטריטוריות הללו ה'ישות שאנו מזהים היום בתור ממלכת חימ'ר, שבירתה הייתה זפאר. האתיופים מעולם לא שכחו שהם היו בערב; במאה שאחרי עזיבתם את חצי האי, מלכי אַקסום לא רק הנהיגו שימוש במטבעות מכל שלוש המתכות (ברונזה, כסף, זהב) בתור הילך חוקי, אלא גם תבעו לעצמם תארים הטוענים לריבונות במקומות בערב שבהם לא שלטו עוד.⁶ הנגוס הציג את עצמו כמלך המלכים, אם כי אין ראיה לכך שהוא חיקה בזאת את השאהנשאה (מלך המלכים) הפרסי; הטענה לתואר מלך המלכים לא הייתה ייחודית לפרס, והנגוס לא היסס לנקוב בשמות המלכים שהיו כפופים לו – אלה היו שליטי חימ'ר, ד'ו־ריידאן בחצ'רמות ושבא בתימן. את הטענות חסרות השחר האלה לריבונות מעבר לים הוא שילב עם תביעות מוצדקות למדי לשלטון במקומות שהיו קרובים יותר לממלכתו במזרח אפריקה.⁷

מערכת תוארי האצולה של הנגוס במאה הרביעית ידועה לנו מן העדויות האפיגרפיות הרבות על המלך אַאָזאַנס, או עֶזַאנָה, שכן הכתובות הארוכות שהותיר מאפשרות לנו מעקב טוב למדי אחרי הקריירה שלו ואחרי תהליך התנצרותו. הוא החל את דרכו כשליט פגני גדול הטוען שהוא בנו של האל אַרְס (שנחשב מקבילו של מאחֶרס, אל המלחמה האתיופי) וסיים אותה כשליט נוצרי אדוק שחב, לטענתו, את ממלכתו לאלוהים. ואולם, בואה של הנצרות לא מיתן במאומה את שאיפות ההתפשטות

של הנגוס, אף לא בעת שהעתיק את נאמנותו מאַרְס (מאחר־ם) אל אלוהיהם של הנוצרים. ההפך הוא הנכון: אגדה שמקורה בכנסייה, ושאוּלִי אינה אלא אגדה בלבד, זוקפת את ההתנצרות של אַקסום לזכותו של פלוני פְּרוֹמֶנטיוס מאלכסנדריה, אף על פי שאי אפשר לשחזר בדיוק את תאריך התנצרותו של עֶזְאֵנָה.⁸ טענתו של סטיוארט מונרו־הִי, שהדבר קרה כבר בשנת 340, אינה בלתי מתקבלת על הדעת.⁹ הכתובות של עֶזְאֵנָה באקסום מתארות את גדולתו בלא פחות משתי שפות ושלושה סוגים של כתב: כתב אתיופי (משמאל לימין) וכתב שבאי (מימין לשמאל) לשפת געז (האתיופית הקלסית), וכתב יווני ליוונית. הן מקיפות אפוא את התרבויות שמשני צידי הים האדום.

ניכר בעליל שהכתובות של עֶזְאֵנָה שימשו השראה לְאַלְהָ אֶצְבָּחָה, הנגוס הנמרץ של ראשית המאה השישית, שנודע בשם כָּלֵב. הנצרות שהוא ירש הייתה מפותחת לגמרי וכבר הכתה שורשים עמוקים באקסום, כפי שעולה מהפתיחה לטקסט שנחקק בהוראתו בגעז, אבל בכתב השבאי: "לתפאתם של האב, הבן ורוח הקודש".¹⁰ כָּלֵב לא רק חיקה בבירור את הכתובות של עֶזְאֵנָה אלא גם חידש את המסורת שלו, בטענתו לחֻקָּה על טריטוריות מעבר לים שלא היו בפועל בשליטתו. טענותיו של כָּלֵב, שנעשו תקיפות ובוטות יותר ויותר, עוררו בחימיר שמעבר לים התקוממויות חברתיות ופוליטיות; ואלה סיפקו לו את העילה הדרושה להתערבות גלויה. הוא היה עכשיו בעמדה שאפשרה לו להניע את המשטר האקסומי לממש את טענתו לשליטה בדרום ערב. וכאן עלינו לשאול: כיצד קרה כל הדבר הזה?

התמונה בעמוד ממול:

מצבת זיכרון של עֶזְאֵנָה שהתגלתה באקסום במאי 1981 ועליה כתובות בצד הקדמי, האחורי והימני. בצד הקדמי טקסט בגעז (אתיופית קלסית), כתוב מימין לשמאל, בכתב של דרום ערב (שבאי); מתחתיו טקסט דומה בגעז, אבל כתוב משמאל לימין בכתב אתיופי עיצורי (המיועד לקריאה בלבד), שממשיך גם לצד הימני. בצד האחורי, ביוונית, דיווח דומה נוסף על אודות עֶזְאֵנָה והישגיו. הכתובות פורסמו בתוך: *Recueil des inscriptions de l'Éthiopie*, 1, nos. 185 bis (Semitic Tests), 270 bis (Greek).
התצלום באדיבות פינבאר בארי פלאד.

ביזנטיון, אתיופיה, והממלכה היהודית בדרום ערב

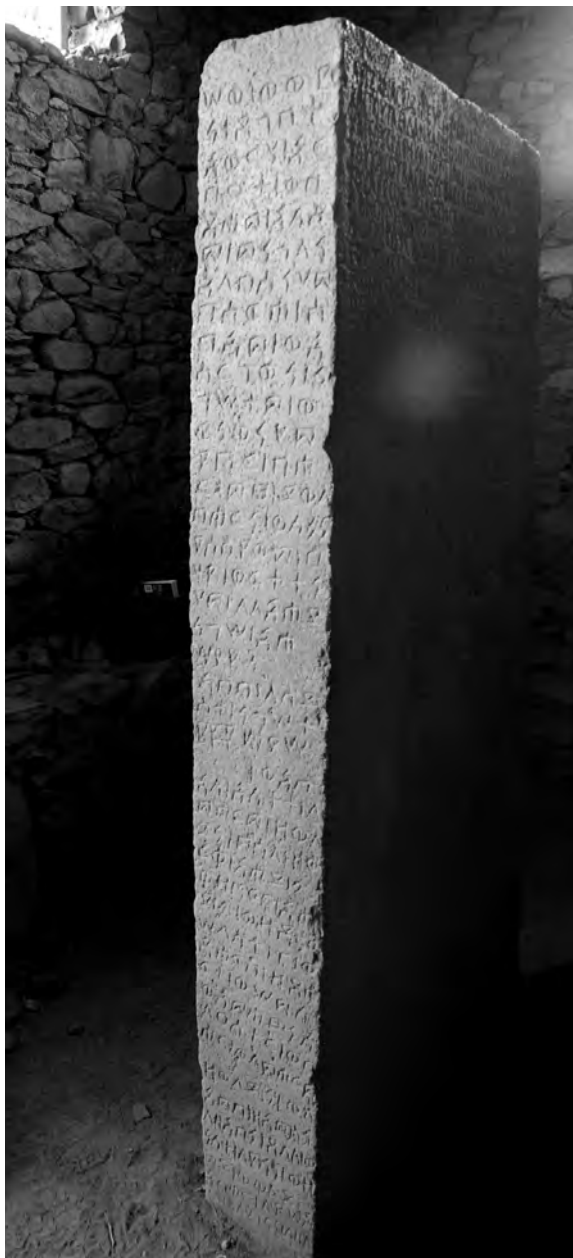
חלקו העליון של הצד הקדמי של מצבת הזיכרון, ובו התחלת הטקסט בגעז בכתב של דרום ערב (שבאי). התצלום באדיבות פינבאר בארי פלאד.

שורשיו של האימפריאליזם האתיופני במאה השישית נעוצים בשינוי גדול שהתחולל בחימ'ר בשלהי המאה הרביעית – באופן מסקרן, בדיוק בעת שעזאנה החל להכריז בגלוי על התנצרותו, מעשה שהוביל אותו לנקוט עמדה פומבית תוקפנית יותר כלפי הטריטוריות הערביות. כמו עזאנה, גם מלך חימ'ר אימץ באותה עת דת חדשה; אבל, באופן הרה גורל, היא לא הייתה אותה דת. מה שקרה בשני צידי הים האדום שיקף את הטענות הטריטוריאליות, הן הישנות הן החדשות, שהיו לשתי הממלכות. המרת הדת שכל אחת מהן עברה גרמה בסופו של דבר לניצוץ שהצית תבערה בין-לאומית.

יחד עם השמועות על יומרותיו הטריטוריאליות של הנגוס הגיעו מן הסתם לחצי האי ערב גם החדשות על כך שהוא המיר את דתו, מהפגניות האתיופית לנצרות המונותאיסטית. כמוכן, המונותאיזם כבר היה מוכר בדרום ערב – הוא הגיע לשם באמצעות הקהילות היהודיות בחצר'מות, ואולי גם עם מהגרים יהודים מִיִּתְרִיב שבצפון.¹¹ על כן, מה שקרה באקסום לא היה לגמרי בלתי מובן לבני חימ'ר, גם אם חסרה להם הבנה עמוקה

ביזנטיון, אתיופיה, והממלכה היהודית בדרום ערב

הצד הימני של מצבת
הזיכרון, ובו המשכו של
הטקסט האתיופי העיצורי
(המיועד לקריאה בלבד).
התצלום באדיבות פינבאר
בארי פלאד.

כלשהי של הדוקטרינה הנוצרית או הכיתתיות הנוצרית. מלכי חימ'ר, שהכתירו את עצמם בכל התארים הגרנדיוזיים של המלכים האתיופים, הפכו גם הם לפתע פתאום, למרבה הפלא וללא שום הסבר, למונותאיסטים בעצמם; אבל המונותאיזם שלהם היה יהודי.¹² ההתפתחות המדהימה הזאת, שהתרחשה סמוך כל כך לשינויים שחלו באתיופיה, מתועדת בהרחבה באפיוגרפיה השבאית.

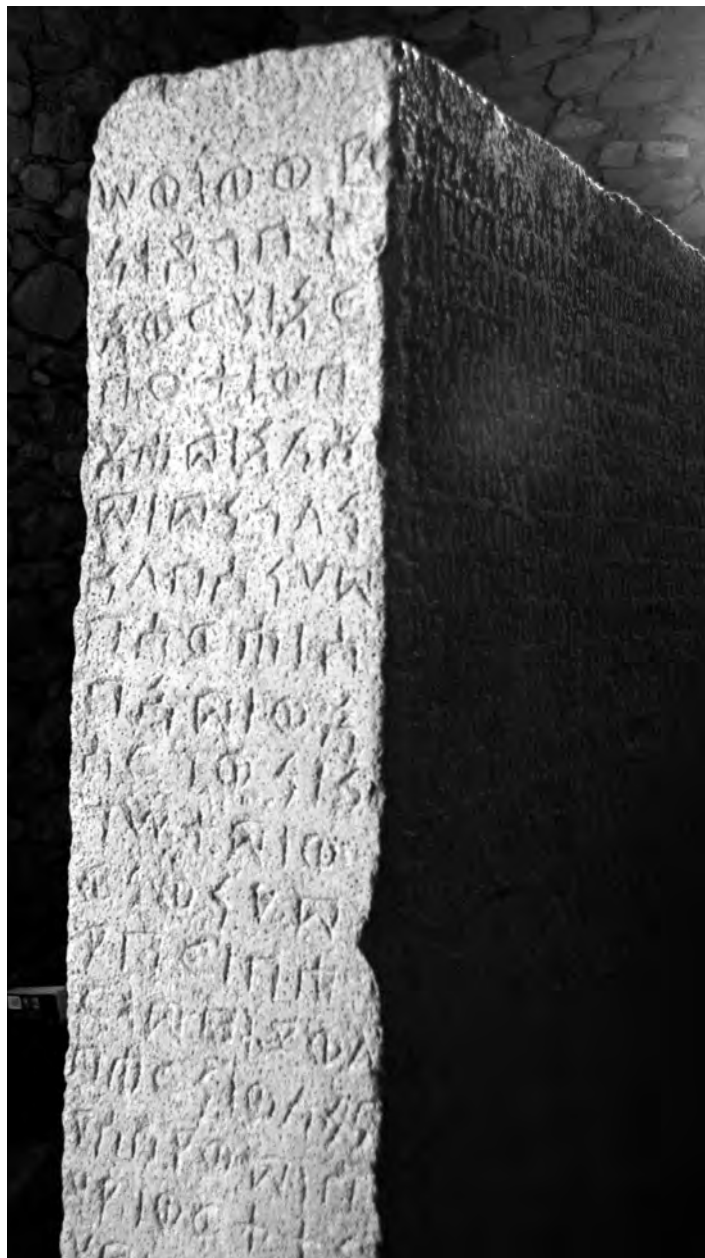
למעשה, ההיסטוריה של דרום-מערב חצי האי ערב נכתבה במידה רבה על סמך הכתובות שנמצאו בו. כתובות אלה ממלאות את החסר בכתובים מן המאה הרביעית ואילך, כאשר עזאנה תבע לעצמו תארים ערביים כמו מלך חימ'ר, שבא, ד'ו־ריידאן, תהאמה וחצ'רמות. יומרתיו של הנגוס זכו לתשומת לב בחימ'ר, במיוחד ככול שהממלכה נעשתה מונותאיסטית. מראשית ימי שלטונם של מלכי חימ'ר היהודים, ובמיוחד של אבוקריב אסד בשנת 440 לערך, מתחיל להופיע בכתובות השבאיות המקומיות מגוון של תוארי אצולה. בנוסף לתארים כגון מלך שבא, ד'ו־ריידאן, חצ'רמות ותימן, הכריז אבוקריב על עצמו שליט השבטים הערביים בתאוד ("ארץ גבוהה") ובתהאמה (שעל החוף).¹³

הדמיון שבין תארים אימפריאליסטיים מובהקים כאלה ובין סמיכות הזמנים שבהם הופיעו, בתחילה באתיופיה ולאחר כמה עשרות שנים בחימ'ר, אינם יכולים להיות תוצאה של צירוף מקרים. נראה כי החימ'רים למדו – אם מדיווחיהם של סוחרים ואם מביקורים ממשיים – מה טענו אדוניהם לשעבר, הן באקסוס והן כמובן בכתובות השבאיות. היעלמות הפוליתאיזם באתיופיה והופעת התארים האימפריאליסטיים אירעו בתוך פרק זמן של כחמישים שנה – אותן שנים בדיוק שבמהלכן נעלם הפוליתאיזם לחלוטין מדרום ערב.

בדברי ימי ערב, יהדותה של הממשלה בחימ'ר במאה החמישית ובתחילת המאה השישית היא כעת עובדה מוכחת. יש המתארים זאת כפולחן הערבי העתיק לֵאלֵאֵל רַחֲמָן (Raḥmān) שהועבר לאלוהיהם של היהודים, אך הדבר אינו מעלה ואינו מוריד: רחמניזם (Raḥmānism) יהודי הוא עדיין יהדות, והכתובות, שמכנות את הערבים שהמירו את דתם בשם "עם ישראל", מאששות זאת.¹⁴ ואולם הסיפור מסתבך נוכח עדויות אפיוגרפיות רבות, המחזקות מאוד את המסורת שבכתובים. מסורת זו עוסקת, מעל לכול, בשתי אפיוזדות נודעות לשמצה המלמדות על הברוטליות

ביזנטיון, אתיופיה, והממלכה היהודית בדרום ערב

חלקו העליון של
הטקסט בצידה הימני
של מצבת הזיכרון.
התצלום באדיבות
פינבאר בארי פלאד.

והכפייה שהמלכים החימיקים הערבים־היהודים נהגו בקהילות הנוצריות שבממלכתם. הראשונה שבהן, שאירעה ברבע הראשון של המאה החמישית, עוסקת במרטיר נוצרי ששמו אֶזְקִיר,¹⁵ ובידינו אֶזְכוּר מפורש על אודות רבנים שהתכנסו כדי לדון אותו. האפיזודה השנייה מתוארת במכלול של טקסטים, העוסקים בטבח הנוצרים שהתרחש בשנת 523 בעיר נַגְ'ראן. הטבח בוצע ביוזמתו של המלך יוסוף אסאר יִתְאֶר, שנודע גם בארבעה שמות אחרים: דִּי־נוֹאֶס בערבית, פִּנְחָס בערבית ובאתיופית, דוֹנָאס ביוונית, מסרוֹק בסורית.¹⁶ שתי האפיזודות מציגות עדות חיה לרדיפות הנוצרים בחימיק בידי אדוניהם היהודים, ושתייהן חושפות מאמצים מכוונים לכפות המרת דת המונית ליהדות.

הכתובת ביוונית על צידה האחורי של מצבת הזיכרון. התצלום באדיבות פינבאר בארי פלאד.

הטבח בנַגְ'ראן הוא המאורע החשוב יותר בין שתי האפיזודות של רדיפת הנוצרים בידי המשטר היהודי בחימיק. הטבח לא רק זעזע את מרכזו ואת דרום־מערבו של חצי האי ערב, אלא גם שינה אותו כליל: הוא הוביל לפלישה מאתיופיה, שכוננה שוב את הנצרות באזור לתקופה של כמעט חמישים שנה. כמו כן, הוא אֶפְשָׁר לא רק לנגוס באקסוס אלא

ביזנטיון, אתיופיה, והממלכה היהודית בדרום ערב

גם לקיסר בקונסטנטינופול ולמלך פרס הקסנית להיות לכוחות העיקריים שהכתיבו את הפוליטיקה והדת של ערב. המפנה הזה הציב את כל שלושת השליטים בעמדות כוח והשפעה בעולם המשתנה במהירות שלתוכו נולד מוחמד.

הערבים היו ערים תמיד לקיומה של התרבות הפוליתאיסטית המסורתית, אף שזו צומצמה מאוד עקב התייחדותם של החימיריים. באותו זמן, התאוששותן של הקהילות הנוצריות, שניצלו בזכות האתיופיים המונותאיסטים, הביאה את הפרסים להשקיע מאמצים גדולים עוד יותר באישוש הברית שלהם עם היהודים ועם השליטים הנסריים באל-חירה. על כן, המאורעות הסוערים בערב של המאה השישית יכולים בהחלט להיקרא כור המצרף של האסלאם.

הטבח שחיסל את הנוצרים בנג'ראן בשנת 523 ערער את הסדר הישן והעמיד לפניו אתגר כביר. למרבה המזל, אנו יכולים לתארך את המאורע הזה בוודאות: מחקרים של איוונה ג'ג'דה (Gajda) והמוֹרֶה שלה כריסטיאן רובין קבע לאחרונה, כי שנת 110 לפנה"ס היא תחילתה של התקופה הכרונולוגית ששימשה בתארוך החימירי, והדבר מאפשר לנו לחשב במדויק תאריכים חימיריים לפי הכרונולוגיה שלנו.¹⁷ נוכל אפוא לומר בבטחה, על סמך הכתובות שג'ג'דה ורובין ניתחו, כי אחרי חזרה קצרצרה של הנצרות בחסות אתיופית לחימיר בין השנים 520–522 לערך, היה זה השליט היהודי-המיליטנטי יוסוף שכונן שוב את היהדות, ששלטה בממלכה מאז סוף המאה הרביעית. תביעותיה הטריטוריאליות של אקסום, שאותן התחיל עזאנה להציג בערך בזמן שבו הגיעה היהדות לחימיר, נעשו בוטות יותר ויותר ככל שהמונרכיה נעשתה נוצרית יותר.

הנגוס החזק, שאימץ לעצמו את השם התנ"כי כָּלֵב, מתגלה בכתובות שלו כטוען הן לתביעתה הטריטוריאלית של אתיופיה בחצי האי ערב והן, באותה מידה, ליומרתה לייצג את בית דוד מתוקף היותה נצר לצאצאי שלמה – שושלת מהוללת בספר הלאומי של אתיופיה, "קְבֶרְהָ נְגַאסְט" ("תפארת מלכים").¹⁸ כאשר שב יוסוף וכונן את השלטון היהודי בחימיר, בשנת 522 לערך, היה כבר כָּלֵב בעמדת פלישה לשם – למעשה, בפעם השנייה. שתי שנות השלטון הנוצרי, שאותו הצליח יוסוף לחסל, מתועדות בכתובות; ואם לשפוט לפי רמז הנמצא ב"ספר החימיריים" הסורי, הן היו כנראה תוצאה של פלישה אתיופית קודמת כלשהי.¹⁹

הידע שלנו על אודות המערכה התוקפנית שניהל יוסוף נגד הנוצרים בממלכתו מבוסס על אוסף סבוך של טקסטים הקשורים זה לזה, שהטבח בנג'ראן הוא הנושא העיקרי בהם. טקסטים אלה כוללים, בראש ובראשונה, את הדיווח ההגיוגרפי היווני על המרטריות של חֶרִית (ביוונית: אֶרְתֶּאס הקדוש) בנג'ראן, ומכתב נורא שכתב בסורית כומר מונופיזיטי בשם סימאון מבית אַרְשֶׁאם שלייד סלאוקיה שעל החידקל, בשטח פרס.²⁰ אין כמעט ספק שהטקסט היווני מתבסס במידה רבה מאוד על מכתבו של סימאון, ושניהם הועלו על הכתב זמן לא רב אחרי המאורעות שהם מתארים. גרסה מקוצרת של מכתבו של סימאון שולבה לאחר מכן בחיבורים כנסייתיים סוריים אחרים.

בשנת 1971 פרסם ערפאן שאהיד (Shahîd) מכתב נוסף העוסק בטבח בנג'ראן, וטען שגם אותו כתב סימאון מבית ארשם; אבל ניתוח סגנוני של שני המכתבים, שביצע לאחרונה דייוויד טיילור מאוקספורד, מראה בבירור כי את המכתב השני כתב מישוהו אחר, וכי ערכו ההיסטורי קטן בהרבה.²¹ טיילור עומד על כך שבגלל המגמתיות הברורה שבהם, שני המכתבים אינם יכולים להיחשב מסמכים היסטוריים מובהקים. המכתב הראשון אמנם עתיר פרטים שנראים אמיתיים, ואפשר לאמת חלקית את הפרטים האלה באמצעות השוואה לחיבור הסורי "ספר החימ'ירים"; אך אין בכך הוכחה להנחתו של שאהיד כי סימאון היה המחבר.

הטקסטים האלה מראים כי יוסוף ניסה לחסל את הקהילות הנוצריות בממלכתו, הן באמצעות השמדתן הפיזית הן בניסיון לייחד אותן בכפייה, וריכוז את מאמציו באוכלוסייה הנוצרית הגדולה שבנג'ראן. הוא עצמו דיווח בפרוטרוט על הרדיפות שבוצעו בפקודתו במכתב ששלח לוועידה שהתקיימה ברמלה שמדרום-מזרח למחנה הנְסִרִידִי באל-חִירָה, בחסותו של השיח' אל-מונדהיר (אַלְמוֹנְדָארוֹס ביוונית).

אל-מונדהיר כינס את הוועידה הזאת בתמיכת נציגו של בעל בריתו, מלך פרס, ובהשתתפותו. גם הקיסר הביזנטי יוסטינוס שלח לוועידה זו נציג; שמו היה אַבְרָמוֹס, כפי שאנו למדים מדיווח על משלחת אחרת, שכתב בנו של אותו אברמוס, נונָסוס.²² מי שנכח בשיחות, וככל הנראה רשם בקפידה הערות, היה סימאון מבית ארשם. את הדברים שנאמרו שם הוא מסר במכתב לאב המנזר בגאבולָה שבטריטוריה הג'אפְנִידִית בסוריה, שנקרא גם הוא בשם סימאון.

ביזנטיון, אתיופיה, והממלכה היהודית בדרום ערב

זו הייתה מן הסתם סֶצְנָה מוזרה, שקשה לדמיין אותה. הכנס ברמלה זימן יחד אינטרסים פרסיים וביזנטיים, תחת פטרונו של בן חסות פרסי, ושימש במה להקראת מכתב שמלך חימֶר תיאר בו בגאווה ובפרטים מחרידים את הסבל שהוא גורם לנוצרים בנג'ראן. השליח שקרא את המכתב נטל לעצמו זכות להוסיף לו תיאורי זוועות משלו, ובמכתב עצמו נכללו ציטוטים מתוך דברים מלאי להט שנשאו כמה מן המרטירים עצמם כשהצהירו על אמונתם.

מדוע בחר יוסוף להתפאר במעשיו הרצחניים בפני נציגי ביזנטיון ופרס, ובנוכחותו של נוצרי אנרגטי וקולני? אין לנו אלא להציע לכך השערה. האם עלינו להאמין באמת שיוסף סיפק למרטירים במה בוועידת רמלה, ולו בעקיפין? הפרסים העניקו את תמיכתם ליהודים בערב וגם לשיח' אל-מונדהיר, שאירח את הכנס. ייתכן כי יוסוף ביקש את אישור הפרסים להשמיד את הנוצרים החימֶרים, ויחד עם זאת לקבל את הגנתם מפני פעולות תגמול מצד מעצמות נוצריות כמו ביזנטיון ואתיופיה. במקרה של ביזנטיון היה יוסוף יכול להסיר דאגה מלבו בעת ההיא, משום שהחצר הכלקדונית לא גילתה עניין רב בשליחת סיוע צבאי למונופיזיטים שמעבר לים (אם כי לא הייתה לה שום התנגדות להתערבות כזאת מצד אחרים, בייחוד אתיופים).

הנרטיב העקוב מדם של המלך היה כה חי ופרובוקטיבי עד כי סימאון מבית ארשאם מצא לנכון להרים קול זעקה בין המונופיזיטים של המזרח הקרוב. הוא רצה שהדיווח שלו על מה ששמע יופץ באתיופיה, באנטיוכיה, בטרוסוס, באַדְסָה ובקיסריה הקפדוקית. אקטיביזם כזה מתאים מאוד למה שידוע לנו על אודות האיש, שיוחנן מאַפְסוס כתב עליו: "סימאון יצוץ פתאום ויהיה נוכח שם, כאילו אלוהים הכין אותו וכאילו הארץ הקיאה אותו, כי מעוצמת קנאותו ולהט רצונו הוא לא ינוח ולא ישקוט במקום אחד". קשה לדעת מה עמד ברקע השתתפותו בוועידת רמלה, אך נוכחותו שם הלמה ללא ספק את אישיותו.

השאיפה המושרשת עמוק של כָּלֵב להשיב את השלטון האתיופי בערב על כנו לא נעלמה מעיני הקיסר יוסטיניוס בתקופת הטבח בנג'ראן, וגם לא מעיני יורשו הגדול, יוסטיניאנוס. שכנוע האתיופים להתגייס לפעולה נחשב לאינטרס של ביזנטיון, גם במחיר התעלמות מהמונופיזיות שלהם. לאתיופים היה, כפי שראינו, עבר של פלישה וכיבוש, ופנייתו של יוסוף

אל רמלה לא הקנתה לו שום הגנה מפני פֶּלֶב. הפְּרָעוֹת בנג'ראן אירעו בשנת 523, המפגש ברמלה בשנת 524, ובשנת 525 כבר היה צבאו של פֶּלֶב בחימֶיך. יוסוף הודח מכיסאו והוחלף מיידית בנוצרי אתיופי ששמו סומיאפֶה אָשווא, שם שפרוקופיוס יוון לֶאֱסִימְפֶאיוֹס; אבל שלטונו לא האריך ימים – יריב אתיופי נוצרי בשם אָבְרָהָא הדיח אותו בעזרת כוחות צבא אתיופיים.²³ בנקודת הזמן הַרְגִישָה הזאת התחילו הביזנטים, תחת שלטונו של הקיסר החדש יוסטיניאנוס, לנצל בפועל את הנוכחות הנוצרית בחימֶיך בתור אמצעי למאבק עם אויביהם הפרסים. תוכניתם הייתה לגייס לַצַד הביזנטי את תמיכת האתיופים ובני חסותם בחימֶיך. הפלישה האתיופית לערב לא החלה כהתלקחות בִּרְמִינִית של מעשי איבה בין עושי דברן ושלחיהן של שתי אימפריות גדולות;²⁴ עם זאת, בשנות השלושים הראשונות של המאה השישית היא כבר הייתה במצב הזה. פרוקופיוס תיאר במפורש את מדיניותו של יוסטיניאנוס, וכך כתב: "הקיסר יוסטיניאנוס החליט לחבור אל האתיופים והחימֶיכים כדי לפעול יחד נגד הפרסים".²⁵ הברית האתיופית-הביזנטית הייתה בהכרח בעייתית, משום שהמשטר הכלקדוני לא חש נוח עם מונופיזיטים; אבל, כפי שציין פרוקופיוס, יוסטיניאנוס ראה בכך שעת כושר לחבל באינטרסים המסחריים של הפרסים בים האדום. אָבְרָמוֹס, שגריר ביזנטיון ברמלה, גויס שוב לשירות אחרי הפלת היהודים בחימֶיך כדי לשאת ולתת על הסכם שלום עם בני קינדה ומאָעַד שבמרכז ערב. יוסטיניאנוס הטיל אחר כך על בנו של אברמוס, נונוסוס, משימה דיפלומטית כפולה, והדוח שננוסוס כתב על המשימה הזאת הגיע למרבה המזל לידיו של הפטריארך פוטיוס, והלה קרא בו וסיכם אותו. על נונוסוס הוטל להביא את קייס, השיח' של קינדה, מֶעֱרָב לקונסטנטינופול, ואחר כך לבקר אצל הנגוס עצמו באקסום. ואולם נונוסוס לא הצליח להביא את קייס, ולכן שלח יוסטיניאנוס שוב את אברמוס לאזור כדי להביאו. בקונסטנטינופול קיבל השיח' קייס את ההגמוניה על שלוש הפרובינציות של ארץ ישראל – כנראה כדי להבטיח את השליטה הביזנטית באזור, שבתקופתו של הקיסר אנסטסיוס בתחילת המאה היה טרף לפשיטות הרסניות של בני קינדה.²⁶ בינתיים פרש פֶּלֶב המנצח באתיופיה לחיים של קדושה במנזר ושלח את כתרו לירושלים, כדי שיוצג לראווה בכנסיית הקבר הקדוש.

בעֶרְב הצליח אָבְרָהָא הנוצרי – יורשו של אָסִימְפֶאיוֹס, שהומלך במקומו של יוסף ומלכותו לא האריכה ימים – לבצר את מעמדו בחימֶיך

דרך התרחקות גְּדִלָה והולכת מאדוני הארץ האתיופים, שהוא סירב להיות השליט־מטעם שלהם. בשנת 547, בעת שהיה עסוק בשיפוצים מתוקשרים היטב של סכר פגוע במאריב, הוא זימן ועידה בין־לאומית נוספת ואף גדולה יותר בדרום־מערב חצי האי. ביוזמתו זו הוא ביטא הכרה בחשיבותו הגדולה והולכת של התפקיד שמילאו המעצמות הגדולות בענייני עֶרֶב. במאריב קיבל אברהא את שגריריהם של כל השליטים במרחב: הנגוס באתיופיה, הקיסר בקונסטנטינופול, מלך הפרסים, השיח' הַנְּסִרִידִי אל־מונדהיר בְּאַל־חִירָה, השיח' הג'אֶפְנִידִי חִרִית אֶבֶן גִּבְלָה, וכן אבוקְרִיב, שיוסטיניאנוס מינה זה לא מכבר לפילארך החדש של פלסטינה. אברהא הבין, כפי שאנו למדים מכתובת גדולה שהעמיד לרגל הישגיו, שממלכתו תוכל לנצל את שאיפותיהם של השחקנים הראשיים במזרח הקרוב – ביוזנטיון (עם חיוזק מצד חִרִית), פרס (בחיוזק אל־מונדהיר) ואתיופיה – ואף להשפיע עליהן.²⁷

ואולם הערבים הפוליטיאסטים של חצי האי בלטו בהיעדרם מוועידת מאריב, וייתכן מאוד שהדבר מסביר מהלך דרמטי, ואולי אף נואש, שנעשה שנים אחדות אחרי כן: כפי שאנו למדים מכתובת חשובה, שפורסמה לראשונה בשנת 1951, יצא אברהא בשנת 552 למסע גדול לתוך מרכז ערב, מצפון לנג'ראן ומדרום למכה.²⁸ כמה היסטוריונים התפתו מאוד לכרוך את המסע הזה עם אגדה ידועה במסורת הערבית, המתוארת בקוראן בסורה 105 ("אל־פִּיל", הִפִּיל). על פי המסורת יצא אברהא להתקפה על מכה עצמה במטרה להשתלט על הכעבה, מעונו הקדוש של האל הפגני הוֹבַל. המסורת הפרשנית הערבית (תַּפְסִיר) היא שבראש כוחותיו של אברהא צעד פִּיל, והם נהדפו בדרך נס בידי להקת ציפורים. המתקפה של אברהא על המקום הקדוש הקדום מיוחסת לשנת הולדתו של מוחמד (570), והדרך שבה צעדו כביכול הפיל של אברהא ואנשיו נודעת עד היום בפולקלור המקומי בשמה "דרך הפיל" (דארַב אל־פִּיל). מכל מקום, אם אנו אמורים לקבל את צירוף המקרים – כלומר, שהמסע התקיים בדיוק בשנת הולדתו של הנביא – מובן שאין זה יכול להיות המסע של שנת 552.

תהיה הכרונולוגיה המדויקת אשר תהיה, נסיגתו של אברהא ציינה את ראשית קץ שלטונו, וזו הייתה שעת הכושר שלה המתינו הפרסים. בנו הלא־יוצֵלח של אברהא (שככל הנראה נקרא לא אחרת מאשר אַקְסוּס) היה אחראי להתפרקות הממלכה האתיופית בחימָר, ובשנת 570 לערך התפוגגה אקסוס כליל. הפרסים זיהו את ההזדמנות לגרש מן האזור את

הנוצרים, מכל הזרמים, והם השתלטו על חימ'ר ללא מאבק; וכך אירע, שבדיוק בעת שמוחמד יצא לאוויר העולם במכה, הגיע השלטון הפרסי לחצי האי ערב ויהודי ערב קיבלוהו בברכה, כמיטב המסורת היהודית. על פי המסורת הערבית, היה הדבר בשנה שבה התרחש מעשה הפיל, אף על פי שהפיל הלז בא או הלך עשרות שנים קודם לכן. דבר אחד ברור: זו הייתה תחילת סופו של המאבק בין ביזנטיון לפרס. השלב האחרון בהתנגשות בין שתי האימפריות הגדולות ביותר בשלהי העת העתיקה החל פחות או יותר יחד עם הולדתו של הנביא.